

Kategorie honorativu v českých konjugačních paradigmatech

Alexandr Rosen a Zygmunt Saloni¹

V mnoha jazycích – slovanské nevyjímaje – se *vyká*, tedy při uctivém nebo formálním oslovení se užívá tvarů 2. osoby plurálu.² Konkrétní podoba vykání se však v různých jazycích liší. Užívá-li se plurál důsledně, lze hovořit o jeho sekundárním, vedlejším významu: při oslovení jedné osoby se plurál vyskytuje jak u finitního slovesa, tak u dalších tvarů přísudku vykazujících shodu s podmětem. Tak tomu je třeba v polštině, kde se tyto tvary běžně vyskytovaly ještě před 20 lety.³ Jako příklad uvádíme klasickou literární stylizaci rozhovoru v polském nářečí mezi dvěma muži, kteří si navzájem vykají:

– *Bóg wam zapłać, sołtysie, żeście zaszli do nas w gościnę – mówił Ślimak, podając mu rękę.*

[...]

– *Chwała Bogu, żeście kontenci.*

– *W dubelt jestem kontent [...]*

(Bolesław Prus, *Placówka*, Varšava: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1953, kap. III)⁴

Všechny tvary, které se shodují s podmětem ve 2. osobě, musí být v plurálu (rodu mužského osobního, a to i tehdy, je-li oslovena žena). V uvedeném příkladu je v plurálu i jmenná část přísudku: *żeście kontenci* (opakovaná se stejnou referencí, ale v 1. osobě singuláru: *jestem kontent*), a také obě části analytického préterita (*-ście zaszli*).

Všechny plurálové tvary v příkladu by bylo možné beze změny užít i při oslovení skupiny osob, užití těchto tvarů ve vztahu k jedné osobě tedy lze považovat za jejich sekundární význam, podobně jako užití přítomného času pro vyjádření děje budoucího nebo minulého.⁵

To pro češtinu neplatí. Při vykání se totiž užívají hybridní konstrukce. V plurálu je pouze finitní sloveso, které vyjadřuje osobu, ale všechny ostatní jmenné tvary jsou v singuláru, včetně minulého (*l-ového*) přičestí.⁶ V minulém čase tedy oslovujeme důvěrně *byl(a) jsi* a uctivě *byl(a) jste*. Množné číslo se vyjadřuje jinak: *byli/byly jste* – podle rodu.⁷

To vše jsou obecně známá fakta. Jde jen o to, abychom je správně popisovali.

Hybridní shoda při vykání v češtině

V českých gramatikách na příklad čteme, že české „sloveso vyjadřuje různými tvary tyto mluvnické významy: osobu, číslo, čas, způsob a rod slovesný“ (Havránek – Jedlička, 1960, s. 202). Dále „přičestí minulé a přičestí trpné [v tvarech složených] se totiž shoduje s podmětem nejen v čísle, nýbrž jako přídavná jména i v rodě [...]“ (ibid. s. 216).

Vyjadřují-li však v češtině tvary množného čísla zdvořilost, k takové shodě nedochází: přičestí se zjevně neshoduje s podmětem v kategorii čísla, a to na rozdíl od čistě slovesného tvaru, který se s podmětem v čísle shoduje, jako např. v analytickém préteritu *vy jste řekl*. Zdá se tedy, že v českých mluvnicích je třeba zavést rozdíl typu:

ty jsi řekla (tys řekla) vs. *vy jste řekla*

nikoli jako poznámku o užití jednotlivých tvarů, ale jako fakt o způsobu vyjádření různých mluvnických kategorií.⁸ Než se však na tuto otázku podíváme podrobněji, zmíníme se o postavení vykání mezi ostatními formami, v nichž dochází k posunům ve významu morfologických kategorií čísla a osoby, dotkneme se hranice mezi morfologií a syntaxí a pojednáme o kategorii jmenného rodu.

Vykání je jedním z prostředků vyjádření úcty nebo formálního vztahu vůči adresátovi výpovědi (vedle užívání titulu, ustálených obrátů, modálních sloves, negace aj.).⁹ Zároveň je to případ transponovaného užití kategorie čísla, kdy dochází k posunu jejího primárního významu. Takových posunů v kategorii čísla a také osoby existuje více typů a téměř vždy slouží mluvčímu k vyjádření postoje vůči adresátovi: pluralis modestiae (autorský plurál): *chceme se zabývat novými fakty, zůstávající věrni osvědčeným metodám*; pluralis majestaticus (královský plurál): *My, král český, jsme velice zarmoucen a celá země s námi*; onikání: *nebyli by, vzácný pane, tak laskav a nenašli šesták nebo dva?*; onkání: *co dnes dělá, Aničko?*; dále typy při vyučování *sedím rovně a nevyrušuju* ve významu *při vyučování sed' rovně a nevyrušuj*; *to vám vzkazuje Vinnetou, náčelník Apačů* ve významu *to vám vzkazuju já*; *ted' dáme injekci* ve významu *ted' ti/vám dám injekci*; *co si pan profesor bude přát?* ve významu *co si budete přát, pane profesore?* (většina příkladů z Karlík a kol., 2002, s. 299 a Čechová a kol., 2000, s. 162). K posunu v čísle dochází také v nářečním *staríček nespali celou noc* (kdy jde o vyjádření úcty vůči třetí osobě) a ovšem i v typu *psali to v novinách*, jde-li o jednoho autora.

Ze všech těchto případů transpozice vykazuje hybridní shodu v přísudku vykání, onikání a královský plurál, viz následující tabulka:

	finitní sloveso	<i>l</i> -ové přičestí	syntaktické adjektivum ¹⁰
vykání	<i>pl</i>	<i>sg</i>	<i>sg</i>
onikání	<i>pl</i>	<i>pl</i>	<i>sg</i>
královský plurál	<i>pl</i>	<i>pl</i>	<i>sg/pl</i>

Z hlediska shody v čísle se české onikání a někdy i královský plurál chovají podobně jako vykání ve slovenštině: v singuláru je jen syntaktické adjektivum. U královského plurálu se hybridní shoda nemusí projevit, podobně jako u vykání v polských nářečích a v ruštině.¹¹

K hybridní shodě dochází u některých analytických tvarů i v čistě syntaktických konstrukcích. V analytických tvarech nastává hybridní shoda tam, kde je jejich součástí činné přičestí, tedy v préteritu, antepreteritu, kondicionálu přítomného a préterita. Kdybychom považovali opisné pasivum ve shodě s tradičními příručkami za tvar analytické morfologie, platí totéž i o všech finitních tvarech pasiva, včetně imperativu. Zde však budeme považovat opisné pasivum za čistě syntaktický jev,¹² což nám umožní vést hranici mezi typy hybridní shody shodně s hranicí mezi tvary analytické morfologie a čistě syntaktickými konstrukcemi (tedy s odlišným chováním *l*-ového přičestí jako součástí analytických tvarů na straně jedné a syntaktických adjektiv všech typů jako součástí regulérních syntagmat na straně druhé). V syntaktických konstrukcích se hybridní shoda projevuje ve finitní klauzi, jejímž (třeba nevyjádřeným) podmínkem je zdvořilé vy a kde je součástí přísudku syntaktické adjektivum (případně přechodník¹³) sémanticky svázané s podmínkem, a ovšem také při zájmeném odkazování na podmět.¹⁴

Je-li hybridní shoda přítomna v doméně morfologické i syntaktické, musíme se ptát, zda je nutné ji popisovat dvakrát, případně zda není vhodnější popsat hybridní shodu jako čistě syntaktický jev. Odpověď může vyplynout z pohledu na rozdíl mezi syntagmatickým a paradigmatickým aspektem popisu jazyka. Z paradigmatického hlediska lze analytické tvary

považovat za realizaci morfologických kategorií, přičemž ze syntagmatického hlediska je lze považovat za složené z jednotlivých morfémů (vázaných a volných). Zákonitosti tohoto skládání – *syntaxe* – se nemusí lišit od obecných syntaktických pravidel, například v otázce postavení příklonek nebo hybridní shody. Při teoreticky adekvátním popisu jazyka vedeném snahou o maximální zobecnění by jistě nebylo žádoucí popisovat stejný jev dvakrát, jednou jako morfologický, podruhé jako syntaktický. V jazykové příručce, která usiluje o co nejprůhlednější a didakticky nejprístupnější prezentaci jevů, je však oprávněné a žádoucí uvádět příslušný jev na místě, kam podle koncepce výkladu patří. Dále budeme tedy považovat popis analytických zdvořilostních forem slovesa, včetně hybridní shody, za úkol konjugačních paradigmat.

Postavení jmenného rodu v české a polské konjugaci

K morfologickému paradigmatu českého slovesa patří také složené tvary, a tedy i kategorie jmenného rodu. Je to ostatně zřejmé z toho, jak se konjugační paradigmata uvádějí v příručkách, např.:

	číslo jednotné	číslo množné
1. os.	<i>řekl bych</i>	<i>řekli bychom</i>
2. os.	<i>řekl bys</i>	<i>řekli byste</i>
3. os.	<i>řekl by</i>	<i>řekli by</i>

(Havránek – Jedlička, 1960, s. 223)

Všechny tvary jsou uvedeny v bezpříznakovém rodě: mužském životném.¹⁵ Uvést tvary ostatních rodů by znamenalo přidat další (třetí) rozměr. Na dvourozměrné ploše stránky by ovšem bylo nutné najít jiný způsob.

To, že se české mluvnické při popisu konjugace chovají ke jmennému rodu macešsky, vyplývá ze struktury češtiny: tvary lišící se rodem se užívají vždy v analytických konstrukcích (předpokládáme-li nulovou formu pomocného slovesa ve 3. osobě préterita). Navíc zde působí evropská lingvistická tradice: skutečnost, že v konjugaci hraje roli kategorie jmenného rodu – jako u adjektiva, narušuje pravidelnost.

Na rozdíl od mluvnic českých, polské mluvnické tradičně uvádějí jmenný rod jako jednu z morfologických kategorií slovesa, i když polské i české tvary, v nichž se projevuje rozdíl v rodě, se navzájem velmi podobají. Polské tvary však tvoří spojitější celek: přesně vzato, nejsou – v préteritu indikativu a přítomtu kondicionálu – zcela analytické, nejsou spojením dvou samostatných slov. Obsahují jen jedno plně samostatné slovo, což je zvlášť dobře vidět v préteritu indikativu. Pomocná část analytického tvaru je sřetením nesamostatných (vázaných) morfémů, které se pojí se samostatným slovem, nejčastěji s činným (*l-ovým*) přičestím. V tomto slovosledu, neutrálním a nejčastějším, se významová i pomocná část píše dohromady.¹⁶

Polské morfologické paradigma kondicionálu (v základní, tedy přítomní podobě), analogické výše uvedenému českému paradigmatu, tedy vypadá následovně:

číslo jednotné

	rod mužský	rod ženský	rod střední
1.	<i>czytałbym</i>	<i>czytałabym</i>	—
2.	<i>czytałbyś</i>	<i>czytałabyś</i>	—
3.	<i>czytałby</i>	<i>czytałaby</i>	<i>czytałoby</i>

číslo množné

	rod mužský osobní	rod ženský, střední a mužský neosobní
1.	<i>czytalibyśmy</i>	<i>czytałybyśmy</i>
2.	<i>czytalibyście</i>	<i>czytałybyście</i>
3.	<i>czytaliby</i>	<i>czytałyby</i>

(Tokarski, 1973, s. 201; Szober, 1957, s. 270–271)

Konjugační paradigma pro analytické tvary

Tyto vlastnosti polské konjugace byly spolu s tradicí mluvnických popisů polštiny využity v příručce *Czasownik polski* (Saloni, 2002), která si klade za cíl – kromě podrobného popisu polské konjugace – také její prezentaci způsobem přístupným pro široké vrstvy čtenářů, včetně cizinců. V morfologických paradigmatech analytických a aglutinačních tvarů uvedených v této příručce se kategorie osoby (obsažená v pomocném morfému) kombinuje s kategorií rodu činného přičestí, např.:

číslo jednotné				číslo množné			
m	czytał	bym	1.os.	mo	czytali	byśmy	1.os.
ż	czytała	byś	2.os.	nmo	czytały	byście	2.os.
n	czytało	by	3.os.			by	3.os.

Paradigma v této podobě platí pro aglutinační tvary, interpretované jako (polo)analytické (stejně jako préteritum indikativu). Obě části tvaru se v tomto slovosledu píší dohromady. Stojí-li pomocná část analytického tvaru před (*l*-ovým) přičestím, píší se odděleně. Tyto ortografické konvence jsou naznačeny linkami v tabulce paradigmatu. Pro plně analytické tvary je tabulka trochu jiná:

číslo jednotné				číslo množné			
1.os.	będę	m	czytał	1.os.	będziemy	mo	czytali
2.os.	będziesz	ż	czytała / czytać	2.os.	będziecie	nmo	czytały
3.os.	będzie	n	czytało	3.os.	będą		

Analytický tvar se skládá ze svých dvou částí (v budoucím čase může být významové sloveso v příčestí minulém nebo v infinitivu). Paradigmata jiných analytických tvarů jsou analogická a jsou uvedena v úvodu příručky (Saloni, 2002, s. 43–44).

Upozorňujeme čtenáře na důsledky interpretace těchto tvarů jako (polo)analytických. I když to v paradigmatu není uvedeno explicitně, střední rod se může pojit důsledně se všemi třemi osobami. Tvary 1. a 2. osoby neutra lze odvodit pro každé sloveso, i když se z mimojazykových důvodů vyskytují velmi zřídka. Zejména v polštině o sobě nikdo nemluví ve středním rodě a druhá osoba je tímto způsobem oslovena jen výjimečně. Známe přes deset dokladů použití těchto tvarů v polských literárních textech (Saloni, 1992, s. 80–83). Nejpřirozenější je 2. os. neutra v apostrofě slunce:

*Żebyś ty, słoneczko, na zarobku było,
Tobyś ty, słoneczko, przedziej zachodziło.*

(Bandoska, píseň folklórního souboru Mazowsze)

Podivnější už je, když slunce promluví v 1. os. neutra:

– Jak się masz, Wawrzonie? Byłom w Lipińcach.

(Za chlebem. In: Henryk Sienkiewicz, *Szkice węglem i inne nowele*, Varšava: Książka i Wiedza, 1952)

Pro českého čtenáře je výše uvedené uspořádání konjugačních paradigmát zcela srozumitelné a přirozené. Je velmi snadné si představit příručku, která by podobným způsobem pojednala českou konjugaci. Přesto je v češtině situace o něco složitější. Ve 2. osobě singuláru máme totiž dva tvary: zdvořilý (uctivý) a důvěrný. V popisu gramatiky, a to zejména v konjugačních paradigmatech, by měly být uvedeny oba. Pro minulý čas a oznamovací způsob (spisovné češtiny) by paradigma vypadalo takto:

číslo jednotné				číslo množné			
m.	četl	1.os	jsem	m.živ.	četli	1.os.	jsme
ž.	četla	2.os.dův.	jsi / -s	ž.+ m.než.	četly	2.os.	jste
		2.os.zdv.	jste				
stř.	četlo	3.os.	Ø	stř.	četla	3.os.	Ø

Pro podmínovací způsob:

číslo jednotné				číslo množné			
m.	četl	1.os	bych	m.živ.	četli	1.os.	bychom
ž.	četla	2.os.dův.	bys	ž.+ m.než.	četly	2.os.	byste
stř.	četlo	2.os.zdv.	byste	stř.	četla	3.os.	by
		3.os.	by				

Je třeba mít na paměti, že konjugační paradigmata v této podobě mají zejména didaktický cíl. Jasně však ukazují, že v české konjugaci existuje kategorie, která se v mluvnicích opomíjí: honorativ.

Tvary neutra jsou uvedeny podobně jako v polských paradigmatech. V textech se chovají jako analogické tvary polské: 1 os. neutra používá důsledně např. prasátko v českém překladu Medvídka Pů Hany Skoumalové. Ve 2. os. neutra mluví duše k tělu:

*Tělo, tělo, cos dělalo, tělo, tělo, cos dělalo,
o duši jsi nic nedbalo, o duši jsi nic nedbalo.*

(Hádala se duše s tělem. In: František Sušil, *Moravské národní písně*, Praha: Čin, 1941, s. 41)

Možnost vyjadřovat střední rod mají všechny analytické tvary uvedené v paradigmatu. Všechny „podezřelé“ tvary neutra 1. a 2. osoby lze doložit příklady z Českého národního korpusu – SYN2000 (ČNK) nebo z webových stránek nalezených vyhledávačem Google.¹⁷

Takto lze samozřejmě zpracovat i čistě syntaktické konstrukce, např. tvary pasiva. Ale to už nepatří do morfologie, dokonce ani v širokém smyslu.

Závěr

Cílem článku bylo ukázat, že v češtině existuje morfologická kategorie honorativu, která se projevuje zvláštním typem shody podmětu s přísudkem při vykání a kterou je třeba náležitým způsobem reflektovat i v jazykových příručkách. Je-li totiž v češtině (nevyjádřeným) podmětem zájmeno *vy* s funkcí formálního nebo uctivého oslovení, shoda v přísudku se řídí jinými pravidly, než jak by odpovídalo morfologickým kategoriím 2. osoby plurálu. Výsledná hybridní shoda zasahuje tvary analytické morfologie (*/-*ové přičestí) i čistě syntaktické konstrukce (syntaktická adjektiva ve jmenné části přísudku). Výklad a popis složených slovesných tvarů proto nemůže být úplný bez explicitně uvedených tvarů užívaných při vykání. Současné jazykové příručky z tohoto hlediska nevyhovují, navíc často předpokládají intuitivní aplikaci pravidel o shodě ve jmenném rodě. Problém adekvátní grafické prezentace analytických konjugačních paradigmat lze řešit podobně jako ve zmíněné polské příručce.

Abstract

In Czech, as in many other languages, 2nd person plural forms are used as a means of formal address. Like in French, and unlike in Russian, a finite verb predicated of the pronoun *vy* in this usage agrees with its subject in plural, as expected, while participles and predicative adjectives are singular. It is argued that this pattern of hybrid agreement, present both within analytical verb forms and syntactic constructions and different from regular plural and singular, justifies the introduction of the morphological category of honorative in Czech. As a result, an account of analytical verb forms cannot be complete without providing an explicit description of the forms of 2nd person formal address. Existing reference books of Czech grammar are not quite satisfactory in this respect; furthermore they implicitly presuppose the application of rules concerning grammatical gender. We offer a solution to the issue of an adequate presentation of paradigms of analytical verbal morphology, including formal address, along the lines of a guidebook of Polish verbal morphology.

LITERATURA

- Berger, T. (2002): Specifický poměr zdvořilosti a oslovení v češtině. In: Z. Hladká – P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzálie a specifika IV: sborník konference v Brně 15.–17. 11. 2001*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 189–197.
- Corbett, G. (2000): *Number*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Český národní korpus – SYN2000. Ústav českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupný z WWW: <http://ucnk.ff.cuni.cz>.
- Čechová, M. – Dokulil, M. – Hlavsa, Z. – Hrbáček, J. – Hrušková, Z. (2000): *Čeština – řeč a jazyk*. 2. vydání, Praha: ISV.
- Hajičová, E. – Panevová, J. – Sgall, P. (2000): *Manuál pro tektogramatické značkování. Verze II*, Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky, Matematicko-fyzikální fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Havránek, B. – Jedlička, A. (1960): *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
- Huszcza, R. (1996): *Honoryfikatywność. Gramatyka – Pragmatyka – Typologia*. Habilitační práce, Varšava: Varšavská univerzita, katedra polonistiky.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (1995): *Průruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Komárek, M. (1976): *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Komárek, M. (1979): *Príspevky k české morfologii*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Komárek, M. – Kořenský, J. – Petr, J. – Veselková, J. (eds.) (1986): *Mluvnice češtiny (2) – Tvarosloví*. Praha: Academia.
- Kopečný, F. (1958): *Základy české skladby*. Praha: SPN.
- Le nouveau Bescherelle – L'art de conjuguer* (1966). Paris: Hatier.
- Saloni, Z. (1992): Co istnieje, a co nie istnieje we fleksji polskiej. In: *Prace Filologiczne, XXXVII*, Varšava: Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Warszawski, s. 75–87.
- Saloni, Z. (2002): *Czasownik polski*. 2. vydání, Varšava: Wiedza Powszechna.
- Szober, S. (1957): *Gramatyka języka polskiego*. Varšava: Nasza Księgarnia.
- Šmilauer, V. (1966): *Novočeská skladba*. 3. vydání, Praha: SPN.
- Šmilauer, V. (1972): *Nauka o českém jazyku*. 1. vydání, Praha: SPN.
- Tokarski, J. (1973): *Fleksja polska*. Varšava: PWN.
- Veselovská, L. (2004): Rozšířená verbální projekce v češtině: tři druhy slovesa *být*. In: Z. Hladká – P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzálie a specifika V: Sborník 5. mezinárodního setkání bohemistů v Brně 13. – 15. 11. 2003*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 203–212.

POZNÁMKY

¹ Za podporu při přípravě stati autoři vděčí mezinárodnímu programu dvoustranné vědeckotechnické spolupráce KONTAKT, číslo projektu 23/2004 (ČR) a 25/2004/CZ (Polsko). Děkuji také anonymním posuzovatelům za cenné připomínky.

² Berger (2002) zdůrazňuje rozdíl mezi *oslovováním* a *zdvořilostí*. Pro účely tohoto článku není tento rozdíl podstatný (v Bergerově pojetí se zabýváme pouze oslovováním), proto tvary užívané při českém vykání označujeme někdy ve shodě s českou lingvistickou tradicí jako *zdvořilostní*.

³ Do konce 18. století představovalo v polštině vykání obvyklý způsob, jak vyjádřit úctu oslovované osobě. V 19. století získalo „lidový“ ráz a bylo z běžné polštiny kulturních vrstev téměř beze zbytku vytlačeno tvary „panskými“, tedy 3. osobou singuláru spojenou s titulem, nejčastěji *pan* nebo *pani*, méně často jinými výrazy, jako např. *ksiądz*, *ojciec*, *siostra*, *babcia*, *ciocia*. (I v takovém případě se tvary 3. osoby užívají důsledně, takže v běžné polštině lze uvažovat o vedlejším významu 3. osoby.) Koncem 19. století si v polštině vykali – tak jako prostí lidé – socialisté, později také komunisté. V dobách Polské lidové republiky si pak ve formálnějším styku vykali členové Polské sjednocené dělnické strany. Z těchto důvodů se mnozí Poláci mladších generací domnívají – v rozporu se skutečností – že polské vykání bylo převzato z ruštiny. Více o polských zdvořilostních formách i ve srovnání s orientálními jazyky viz Huszcza (1996).

⁴ V českém překladu *Přední stráž*, překlad Helena Teigová, Praha: Odeon, 1969, překlad úryvku (s. 29):

„Bůh vám zaplat', rychtáři, že jste k nám zašli,“ řekl Slimák, podáváje mu ruku.
[...]
„Zaplat' Pánbůh, že jste spokojen.“
„A jsem dvojnásob spokojen [...]“

Pozoruhodné je užití plurálu u tvaru *zašli* i v češtině. Pomineme-li jako nepravděpodobnou možnost, že v překladatelčině podání sedlák Slimák zdůrazňuje, že rychtář Grochovský vlastně nepřišel sám, ale s krávou, kterou Slimák nakonec koupí, zůstává domněnka, že překladatelka chtěla tímto způsobem zachovat nářeční ráz formálního oslovení. Pro užití tohoto prostředku by měla dobrý důvod: plurál se při vykání u *l*-ových participií užívá vedle slovenštiny místy i na Moravě.

⁵ Podobně je tomu i v ruštině, srov. např. známý Puškinův verš Ты и вы:

И говорю ей: как вы милы!
И мыслю: как тебя люблю!

⁶ Viz např. Šmilauer, 1966, s. 131: „Odchytky od přirozené osoby a čísla vznikají z důvodů společenských a citových. [...] Za 2. osobu jednotnou se klade ze společenských důvodů: a) 2. os. množná (tzv. vykání): určité sloveso a zájmeno je v množném čísle, přísudkové jméno, doplněk, přístavek a přičestí složeného tvaru slovesného je v čísle jednotném: *Vy, rekonvalescent, nejste tak zdrav, abyste mohl odjet*. [...]“

⁷ Do češtiny začalo vykání pronikat pod vlivem latiny v 15. století. Tehdy byly v plurálu kromě finitního slovesa i jmenné tvary. Současná podoba se jmennými tvary v singuláru se začíná objevovat v 17. století, ale rozšířila se až v době národního obrození, kdy vykání vytlačilo tehdy běžnější onikání. Blíže viz Komárek (1976, s. 129n).

⁸ Zdvořilostní formy nepopisuje explicitně v konjugačních paradigmatech žádná z nám známých českých mluvnických příruček, zmínky o morfologických zvláštnostech vykání se objevují pouze ve výkladu kategorie osoby, čísla, případně shody:

Šmilauer (1966) uvádí kromě výše zmíněné pasáže poznámku o vykání v části věnované syntaktickým vztahům (s. 266), v paradigmatu složených tvarů slovesných jsou koncovky jmenného rodu uvedeny pouze u třetí osoby minulého indikativu (obecně v poznámce).

Komárek a kol. (1986, s. 162) uvádějí: „2. os. označuje jak skutečně množného adresáta [...], tak i adresáta jednoho – při tzv. vykání (*Bud'te tak laskav, soudruhu, a omluvte nás*); ve složených tvarech zůstává přičestí v singuláru a příslušném rodu (*Co jste dělal, soudruhu? Co jste dělala, soudružko?*). Tato skutečnost opravňuje k tomu, aby takovéto užití bylo chápáno jako specifická zdvořilostní forma, v tvarech finitních homonymní s vlastním plurálem.“ V konjugačních paradigmatech se již zdvořilostní formy neuvádějí.

V mluvnici Karlík a kol. (1995, s. 314) jsou v paradigmatu *préterita* (ale už ne *kondicionálu*) všechny rody činného přičestí, ve 2. osobě singuláru i s enklitickou formou pomocného slovesa *–s*. O vykání se však v této souvislosti nezmiňují. Podobně je to i s paradigmatem *opisného pasiva* (s. 323).

Čechová a kol. (2000) se krátce věnují vykání v rámci obecného výkladu čísla u sloves (s. 162) a upozorňují přitom na plurál u pomocného slovesa a singulár u přičestí činného.

Karlík a kol. (2002, s. 557) uvádějí pod heslem *zájmeno osobní*: „Vykání se vyjadřuje výrazem *vy*, který v daném případě lexikálně ani afixálně nevyžaduje číslo. Rozdíl mezi singulárem a plurálem se tedy neprojevuje na indexovém výrazu, nýbrž pouze shodou / její absencí s přísudkem nebo doplňkem; např. s přísudkem jen tehdy, je-li *vy* podmětem a přísudek obsahuje adj., subst. či *l*-ový tvar: *Vy jste přišel/přišla pozdě – Vy jste přišli pozdě* × homonymní: *Vy chodíte vždycky pozdě; Poslal jsem vám pohled.*“ Tamtéž se pod heslem *shoda* (s. 388) uvádí: „U 2. osoby zájmen osobních existuje zvláštní zdvořilostní forma kongruence, tzv. vykání; přísudek tu má shodu částečně plurálovou, ačkoli se jedná o jednu osobu: *Paní Nováková, podala (sg.) byste (pl.) mi tu knihu?*“ Pokud je nám známo, rozdíl mezi důvěrnými a zdvořilými tvary se neoznačuje ani v českých korpusech, s výjimkou Pražského závislostního korpusu, kde se na rovině tektogramatického značkování rozlišuje číslo zájmena *vy*: při vykání je v singuláru (Hajičová a kol., 2000, s. 21).

⁹ Rozdíl mezi vykáním a tykáním se samozřejmě neomezuje na případy, kdy osobní zájmeno druhé osoby má funkci podmětu. Vykát můžeme navíc i zájmenem přivlastňovacím.

¹⁰ Syntaktickým adjektivem se zde myslí všechny nesubstantivní výrazy v přísudku, vykazující shodu v rodě a čísle, s výjimkou *l*-ového participia. Patří sem tedy také pasivní participia.

¹¹ Přehledný popis stavu v různých, zejména slovanských jazycích podává Corbett (2000, s. 193–195). Jak uvádí, hybridní shoda při vykání se kromě češtiny vyskytuje mj. ve francouzštině, lužické srbštině, některých polských nářečích a částečně v bulharštině, makedonštině a slovenštině, kde je singulár pouze u syntaktických adjektiv ve jmenném přísudku, nikoli v analytických tvarech – viz následující slovenské příklady: *Máte právo na odškodnenie, ak ste boli odsúdený za spáchanie trestného činu a ukáže sa, že ste nevinný. Boli ste na seba veľmi nahnevaná?* Nevíme, z jakých zdrojů Corbett čerpal informaci o polských nářečích. Příklady hybridní shody se v nich mohou vyskytovat jako marginální jev (v textech lze najít jednotlivé příklady). Normou je (nebo byl!) důsledný plurál, tak jako v úryvku z Bolesława Pruse (v tom se shodují všichni dialektologové a mluvčí nářečí).

¹² Opisné pasivum se v mluvnici české a polštiny tradičně považuje za čistě morfologický jev zřejmě pod vlivem latiny a řečtiny. Ve skutečnosti existují silné argumenty ve prospěch syntaktické analýzy opisného pasiva, podobně jako sponových konstrukcí. Komárek (1979, s. 85n) uvádí, že opisné pasivum se vyjadřuje sponovými, tj. syntaktickými konstrukcemi, že tedy není slovesným tvarem (morfologickou kategorií). Stejně jako Veselovská (2004) to dokládá shodnými vlastnostmi slovesa *být* v konstrukcích se sponou a v opisném pasivu.

¹³ Přechodníky se v čísle zřejmě chovají stejně jako predikátová adjektiva: *Milá paní, vy jste vešla láteříc/?láteřice jako babička Mary. Nemohla byste, jsouc/?jsouce takto rozhořčena, nás příště své návštěvy ušetřit?*

¹⁴ Např. u vztazného zájmena: *Vy, který jste tolik trpěl, byste měl požívat většího uznání.*

¹⁵ Praxe uvádět v mluvnici tvary jen jednoho rodu je poměrně rozšířená a považuje se za přirozené zjednodušení. Například se tak běžně uvádějí morfologická paradigma v základním kompendiu francouzské konjugace *Le nouveau Bescherelle – L'art de conjuguer*. V případě sloves, která se časují s pomocným slovesem *être*, je u složených tvarů uvedeno přičestí pouze v rodu mužském, např. *tu es allé*, a tvary ženského rodu (*tu es allée*) se neuvádějí (s. 41). Navíc zcela chybí informace o tom, že ve francouzštině po uctivém tvaru (se slovesem v čísle množném) následuje přičestí v čísle jednotném. Výsledkem je hybridní analytický tvar *vous êtes allé* (oslovujeme-li muže) a *vous êtes allée* (oslovujeme-li ženu), místo běžných plurálových tvarů *vous êtes allés/allées*. Číslo a rod přičestí v uctivém tvaru však vůbec nejsou zřejmé, zvláště pro cizince, např. Poláka nebo Rusa. Analytické tvary tohoto typu svědčí ve prospěch závěru, že ve francouzštině, podobně jako v češtině, existuje slovesná morfologická kategorie honorativu. To ale už přesahuje téma tohoto článku.

¹⁶ Polské mluvnice interpretují tyto tvary jako syntetické. Někdy se jim říká aglutinační nebo *zlepkowe* (Tokarski, 1973, s. 198–202). Stejně chce české *préteritum* indikativu interpretovat Kopečný (1958, s. 93): „Důležitá je skutečnost, mluvnici dosavad zastíraná a vystihovaná věrněji mluvnici starými (do Dobrovského), že naše *préteritum* není, jak se už skoro po dvě stě let z gramatiky do gramatiky opisuje, žádný

vlastní tvar složený. Je složeno jen graficky, ač i tu byly v 16. stol. náběhy k psaní dohromady (jako je tomu např. v polštině: *robilem, robileś, robil, robiliśmy, robiliście, robili*).“ Naše diskuse jde docela opačným směrem: polské préteritum interpretujeme jako (polo)analytické, jak se to obvykle dělá v popisech češtiny.

¹⁷ Ve 1. osobě neutra *křiklo bengálské světlo*: „*Jste ta nejafektovanější osoba, jakou jsem kdy potkalo.*“ (ČNK) V plurálu neutra o sobě mohou mluvit dvojčata nebo embrya: *Ne, že bychom byla dvojčata, ale.. to pochopíte časem.* (<http://blog.lide.cz/twins.007/new/>) *Náš život tady tu je jen proto, abychom rostla a abychom se připravila na život po porodu, abychom byla dost silná na to, co nás čeká.* (Povídka „Malý skeptik“ – např. na <http://www.volny.cz/homeopatie/malyskeptik.htm>.) Ženské družstvo se běžně oslovuje takto: *Děvčata, byla jste výborná, jen tak dál!!!* (<http://tjoavol.sweb.cz/mlzky/7S.htm>). Podařilo se najít i doklady zdvořilých tvarů 2. os. neutra, následující příklad je z dialogu dítěte a vypravěče v povídce „Trápení“ od Franze Kafky (v překladu Vladimíra Kafky, v originále se dítěti samozřejmě oniká, jmenný rod němčina ve slovesných tvarech nevyjadřuje):

„Ale copak je? Co se děje? Pro mě za mě si může přijít celý dům. A potom, říkám vám rovnou: zavřelo jsem, copak si myslíte, že jen vy dovedete zavřít dveře? Dokonce jsem i zamklo.“

„Tak je to v pořádku. Nic víc nechci. Zamykat jste ani nemuselo. A teď si udělejte pohodlí, když už jste tu. Jste můj host. Ve všem mi důvěřujte. Jen se nebojte a uveleďte se tu. Nebudu vás nutit k odchodu, ani abyste zůstalo. Copak to vůbec musím říkat? Znáte mě tak špatně?“

„Ne. Opravdu jste to nemusil říkat. Ba ani jste to neměl říkat. Jsem dítě; nač se mnou dělat takové cavyky?“

„Tak zlé to není. Ovšem, dítě. Ale tak malé zas nejste. Jste už docela velké. Kdybyste bylo dívka, nesmělo byste se tak beze všeho se mnou zamknout v pokoji.“

(Franz Kafka, *Povídky I.* Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1999)

Užití „zdvořilého“ neutra v dalších dvou příkladech je značně kuriózní, přesto dokládají nutnost uvádět tyto tvary v morfologických paradigmatech.

Na mé otázky jste neodpovědělo! Pouze jste zkonstatovalo, že jsem arogantní. Protiargumenty mým argumentům jste neuvedlo. [...] Tak proč něco píšete, když nejste ochotno se pod to jakkoliv identifikovat a jen plácáte něco o hodnocení na základě jiných příspěvků. [...] Tak k čemu je dobrý ten nicneříkající text, který jste zde napsalo? Je vám líp, ulevilo jste si?

(z diskuse o bojových plemenech psů na <http://ifauna.cz/>)

„Jak ste se mohlo zastávat Hitlera, pane docente,“ pronesla opět ve středním rodě. Začal jsem mít podezření, že ten střední rod souvisí nějak ve zmateném jazykovém povědomí krásné kreolky s hluboce morálním hodnocením. „Vy ste nevědělo, že to je rasisto? Ono tvrdilo, že jsou některé rasy menšocenné! Blbovec! Taková nonsens. Co ste říkalo, pane docente?“

„Otázky rasy nelze takto simplifikovat, madam,“ řekl docent.

(Jan Zábrana, *Vražda se zárukou.* Praha: Československý spisovatel, 1969)